

О. С. СТЕБЕЛЬСЬКА

**КОНЦЕРТНЕ ЖИТТЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Основний зміст статті складає хроніка концертного життя регіону в зазначений період. Виділено осередки функціонування музично-виконавської діяльності та її різноманітні форми: фестивалі, конкурси, творчі звіти, огляди. Наголошується на ролі аматорських та професійних музичних колективів у розвитку концертного життя Тернопільщини.

Ключові слова: аматорські, професійні музичні колективи, інструментальне та вокальне виконавство, фестивалі, конкурси, творчі звіти, огляди.

Е. С. СТЕБЕЛЬСКАЯ

**КОНЦЕРТНАЯ ЖИЗНЬ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ – НАЧАЛА ХХІ ВЕКА**

Основу содержания статьи составляет хроника концертной жизни Тернопольского региона данного периода. Определены центры функционирования музыкально-исполнительской деятельности, ее различные формы: фестивали, конкурсы, творческие отчеты, смотры. Акцентируется внимание на роли самодеятельных и профессиональных музыкальных коллективов в развитии концертной жизни Тернопольской области.

Ключевые слова: самодеятельные и профессиональные музыкальные коллективы, инструментальное и вокальное исполнительство, фестивали, конкурсы, творческие отчеты, смотры.

E. S. STEBELSKAJA

**THE CONCERT LIFE OF TERNOPIL REGION OF THE SECOND PART OF XX –
BEGINNING XXI CENTURY**

The main contest of the article is the chronicle of concert life of the region in mentioned above period. Some centers of concert activity functioning were defined. And also its various forms: festivals, competitions, creative reports, surveys. It is emphasized on the role of amateur and professional music collective in concert life of Ternopil region development.

Key words: amateur, professional music collectives, instrumental, vocal performance, festivals, competitions, creative reports, surveys.

Концертне життя є важливим якісним показником стану розвитку музичної культури регіону, віддзеркаленням її мистецьких запитів, творчого потенціалу і спроможності своєчасно реагувати на соціокультурні запити суспільства. Динаміка і широкий спектр видів концертної діяльності обумовлює високий статус регіону в межах культуротворчого прогресу.

Інтерес до відродження музичного життя регіонів зростає наприкінці ХХ століття, у період існування України як незалежної держави. Музичне життя регіонів Західної України є предметом зацікавлення мистецтвознавців, культурологів, етнографів, таких, як М. Загайкевич [7], Л. Кияновська [14], М. Черепанин [18], П. Шиманський [21], Н. Костюк [11], Р. Дудик [6], Т. Росул [17], І. Бермес [2].

Про концертне життя Тернопільщини побіжно, в контексті дослідження окремих процесів музичної культури регіону знаходимо в монографіях, наукових публікаціях, статтях регіональної та місцевої преси, буклетах, брошурах, а також в архівних матеріалах

Тернопільського обласного методичного центру народної творчості, фондах краєзнавчого музею. Так, питання розвитку аматорського музичного мистецтва Тернопільщини XIX–XX століття знайшли висвітлення у наукових публікаціях Ярослава Лемішки [15], Ірини Шуль-Бевської [20], Марії Іздепської-Новицької [8]. Про діяльність аматорських і професійних колективів та їх роль у концертному житті Тернопільщини на сучасному етапі дізнаємося із вступної статті Олега Смоляка до бібліографічного покажчика «Музична Тернопільщина» [13], а спогади про аматорів і професійних митців, які сприяли становленню та розвитку концертного життя Тернопільщини (періоду після Другої світової війни до наших днів) висвітлює життєпис Юліана Кройтора «Понад півстоліття у культурі Тернопілля» [12].

Однак немає дослідження, яке б цілісно висвітлювало головні аспекти музичних процесів концертного життя Тернопільщини другої половини XX – початку XXI століття у контексті їх значення для національного культурного розвитку.

Саме відсутність такого дослідження визначила мету статті – висвітлити хронологію концертного життя регіону, охарактеризувати специфіку діяльності провідних аматорських музичних колективів, проаналізувати організаційні форми функціонування концертної діяльності на Тернопільщині.

Починаючи з другої половини XX століття, концертне життя на Тернопільщині було звичайним явищем повсякденного життя. У повоєнний період концертне життя регіону починає оживати після історичних процесів, які сповільнили соціокультурний розвиток, і концертного життя зокрема. Приєднання західноукраїнських земель до Союзу РСР, Друга світова війна та період диктату комуністичної ідеології були причиною сповільнення концертного життя на Тернопільщині.

Так, обласні та районні відділи культури контролювали художній репертуар колективів, основою якого мали бути твори про Комуністичну партію та В. Леніна, сільські клуби та будинки культури мали включати в свою роботу пропаганду комуністично-більшовицьких ідей. Відповідати офіційним ідеологічним поняттям повинні були вокально-хорові жанри, масова пісня. З приходом більшовицького режиму вилучається церковна музика, а написання такого роду творів стає небажаним. З творчого доробку тернопільських колективів зникають твори місцевих композиторів Г. Топольницького, І. Левицького, В. Безкоровайного, Л. Лепкого, Й. Вітошинського [14, с. 26]. В таких умовах, поступово, з настанням Другої світової війни аматорські колективи потроху зникають з концертного життя Тернопільщини.

Проте, починаючи з 50-х років XX століття, у повоєнне десятиріччя концертне життя на Тернопільщині починає активно оживати. Незважаючи на жорсткий ідеологічний контроль зі сторони КПРС, у цей період відроджуються мистецькі процеси, в рамках художньої самодіяльності створюється велика кількість інструментальних та вокально-хорових колективів. Саме вони відроджують національні традиції краю – українську народну пісню, місцевий інструментальний фольклор. В регіоні колективи до мистецької діяльності залучаються через активне проведення творчих олімпіад (потім оглядів), фестивалів, конкурсів, місцевих районних свят.

Відродження українського народного мистецтва на Тернопільщині у другій половині XX століття пов'язане з концертною діяльністю фольклорного ансамблю цимбалістів, ансамблю сопілкарів, Мельниця-Подільського оркестру народних інструментів, Струсівської заслуженої самодіяльної капели бандуристів, Добровлянського народного хору. Ось що читаємо з місцевої преси того часу про фольклорний ансамбль цимбалістів: «На олімпіаді виступало багато обдарованих юнаків і дівчат, чимало згуртованих дружніх колективів. Досить згадати виступ цікавого за змістом і національним колоритом Мельниця-Подільського фольклорного ансамблю цимбалістів, сила і успіх якого в глибокій народності. Національне музично-пісенне мистецтво, невичерпна глибина, мелодійність і безпосередність завжди хвилювали й хвилюватимуть людські серця. У програмі ансамблю – цікавий, багатобарвний фольклорний матеріал, який найбільш повно і глибоко розкриває душу народу, його пісні і безсмертні мелодії. Репертуар фольклорного ансамблю складався з українських народних пісень – «Ой вербо, вербо, «Ой, дівчино, шумить гай», російських народних – «Меж крутих

бережков», М. Глінки – «Ходит ветер у ворот», «Колгоспна полька» А. Новикова, старовинного «Козачка», народного танцю «Волох»» [1, с. 4].

Мельниця-Подільський оркестр народних інструментів під керівництвом заслуженого працівника культури УРСР Василя Зуляка – «одного із «фанатів», закоханого в народне мистецтво, який сам активно діяв і залучав до роботи кращі мистецькі сили краю», став першим великим оркестром, в якому сміливо використано український народний інструментарій. До складу оркестру увійшли усі старовинні інструменти українського народу, більшість з яких власноручно модернізував Василь Зуляк. А деякі, що зовсім зникли з ужитку, він відновив за описом старих народних музик. Бугай – це циліндр, з одного боку обтягнутий шкірою. У центрі закріплено жмут кінського волосся, який при ковзанні по ньому обома руками дає невизначеної висоти звук, схожий на ревіння бугая. Василь Зуляк сконструював на основі історичних джерел сімейство старовинних кобз, сурм і включив їх до складу оркестру. Цей самобутній колектив виконував такі твори, як сюїта з балету «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського, «Гагілку» С. Людкевича, «Марину» Б. Алексеєнка [17, с. 94-95]. Завдяки В. Зуляку при Мельниця-Подільському будинку культури було створено спеціальну майстерню з виготовлення сопілок, яка переросла у фабрику при Хоровому, а потім при Музичному товаристві УРСР. Мельниця-Подільська фабрика виготовляла чимало інструментів на замовлення Державного заслуженого академічного хору ім. Г. Верьовки, державної заслуженої капели бандуристів УРСР, а також, зокрема, на старовинний лад, за індивідуальними замовленнями для США та Канади.

Візитною карткою концертного життя Тернопільщини у повоєнний період була Струсівська заслужена самодіяльна капела бандуристів, «виконавська стратегія якої базувалася на націєтворчих засадах, а тактика була наріжним каменем у відродженні та збереженні автохтонної культури» [13, с. 31]. Репертуар Струсівської капели бандуристів складала концертні програми «Колядки та щедрівки», «Стрілецькі та повстанські пісні», «Церковна музика», а також твори українських композиторів С. Людкевича, Г. Хоткевича, М. Лисенка.

«У 1948 році в селі Добровлянах, що біля Заліщиків, був створений диригентом І. Романко хор, без виступів якого не обходився жоден культурно-мистецький захід як в районі, так і в області. Основу репертуару хору складала українські народні пісні, місцевий фольклор, твори місцевих композиторів-аматорів Я. Смеречанського, З. Кравчука, Т. Хмурича. Характерною особливістю Добровлянського народного хору, на відміну від інших аматорських колективів, було те, що він володів неповторною манерою співу, яка базувалася на давніх галицьких традиціях музикування. Добровлянський народний хор один із перших в області був удостоєний звання «самодіяльний народний», а його керівник першим отримав звання «заслуженого працівника культури УРСР»» [13, с. 30].

Повоєнний період концертного життя на Тернопільщині характеризується також створенням театрів народної творчості при міських та районних будинках культури. Так, у 1956 році при Мельниця-Подільському районному будинку культури під керівництвом Ю. Кройтора було здійснено постановку п'єси «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Комсомольська лінія» Є. Кравченка. Крім того, у кожному колгоспі у районних центрах був свій духовий оркестр, а «курси з підготовки керівників духових оркестрів, навчання в яких проводили В. Щербатко, С. Долганов, В. Зуляк, були організовані при музичній школі у Мельниця-Подільській» [12, с. 28].

У повоєнний період творча активність аматорських колективів виявляється і в постійних місцевих оглядах, святах, проведенні в районах конкурсних змагань колективів художньої самодіяльності за право взяти участь в обласних та республіканських оглядах. Так, 11 лютого 1956 року в Києві, на республіканському огляді сільської самодіяльності область представляли хор села Добровляни Заліщицького району, ансамбль пісні і танцю Коропецького будинку культури, оркестр народних інструментів Золотопотіцької МТС.

З метою обміну досвідом, культурними традиціями колективи Тернопільщини побували за кордоном, а закордонні – на Тернопільщині. Так, на початку липня 1957 року делегація працівників культури з Білорусії прибула у Мельницю-Подільську, а делегація працівників культури Тернопільщини відвідала Чашнівський район; делегація з Пензи – область-побратим

Тернопілля відвідали область, а в Пензенській області впродовж місяця успішно гастролювала хорова капела Тернопільської обласної філармонії.

У 1959 році за значні мистецькі здобутки для самодіяльних колективів, згідно з постановою Міністерства культури УРСР, звання «народний» було присвоєно Заліщицькому та Чортківському театральним колективам районних будинків культури та оркестру українських народних інструментів Мельниця-Подільського районного будинку культури.

Незважаючи на рамки диктату радянської ідеології, контроль та обмеження, аматорські музичні колективи активно вели концертну діяльність в напрямі відродження українського національного мистецтва – в межах країни, області, районів. У виборі репертуару керівники колективів залишалися вірними національно-патріотичному духу – звучала українська народна пісня, вводився український народний інструментарій, відроджувався місцевий фольклор. Попри те, що існували матеріальні труднощі – не в кожному з населених пунктів у районах діяли клубні заклади, не вистачало музичних інструментів, театральних стільців, була потреба в підвищенні кваліфікації керівників гуртків – завдяки сподвижникам та «фанатам», відданим відродженню національних традицій (Ю. Кройтор – заслужений працівник культури України, керівник відділу культосвітньої роботи у Мельниці-Подільському райвиконкомі повосенної пори, В. Зуляк – заслужений працівник культури УРСР), у другій половині ХХ століття Тернопільщина в мистецькому житті була досить активною.

У період 70-х років українська музика на деякий час виходить з-під жорсткого диктату радянської ідеології та шукає новий шлях поєднання національних традицій. З одного боку, зовнішня установка на «ідейну» заангажованість, численні конкурси до партійних дат змушують віддавати данину суспільним потребам, з іншого – обмежена, та все ж можливість пізнавати власну спадщину, пропагувати її у гастрольній діяльності, знайомитись зі зразками зарубіжної музики [14, с. 27]. У цей період на Тернопільщині досить активно відбувається гастрольна діяльність аматорських колективів за кордоном. Про таланти області писала республіканська і всесоюзна періодика, їм було відведено місце на сторінках літературно-мистецьких видань. Так, традиційним заходом в області стає проведення марш-парадів духових оркестрів, досвід яких поширився і в Україні. Цей період був насичений виїздами колективів на фестивалі самодіяльного мистецтва у Вільнюс, Мінськ, Брест, Таллін. Саме у Вільнюсі тернополяни запозичили досвід щодо побудови першого великого Співочого поля в Україні. Чоловічу хорову капелу Збараського РБК вітали у Бресті. Великий успіх очікував теребовлянців у Мінську на Всесоюзному конкурсі молодих масовиків, під час якого золотими медалями були нагороджені О. Бачинський та Г. Утяшева. Заліщицька самодіяльна народна чоловіча капела виборола бронзову медаль у Талліні на Всесоюзному конкурсі академічних хорів [13, с. 28]. З концертами у Болгарії виступали Струсівська капела бандуристів «Кобзар», Почаївський жіночий вокальний ансамбль, Кременецький чоловічий вокальний квартет. До цієї поїздки поет В. Вихрущ і самодіяльний композитор П. Мамалига написали пісню «Тернопіль і Слівен – брати», а хормейстер Струсівської капели бандуристів М. Ляхович на слова В. Вихруща створив музику до пісні «Болгарка».

У 1971 році в області нараховувалося 28 колективів художньої самодіяльності, які мали звання «народного». Лауреатами всесоюзних, республіканських, обласних та всеукраїнських оглядів, конкурсів хорових колективів були чоловіча хорова капела «Кооператор», хорова капела «Гомін» Збараського будинку культури, хорова капела Бережанського будинку культури, самодіяльна народна хорова капела «Будівельник» з міста Тернополя, ансамблі пісні і танцю «Ватра», «Дністер» Заліщицького будинку культури.

Значну концертну діяльність на Тернопільщині у період 70-80-х років проводила обласна філармонія. Зокрема, колектив філармонії зосередив свою діяльність на створенні концертних програм, присвячених героїчному минулому радянського народу, в якому брали участь усі ведучі творчі колективи філармонії. Насамперед – абонемент концертів перед з'їздами, присвячений багатонаціональній радянській музиці, музично-літературні композиції «З піснею в життя», «Пісні різних років», «Співає оновлений край», «Популярна вокальна та інструментальна музика українських радянських композиторів». Так, по абонементській системі у 1975 році було проведено 700 концертів, у 1980 – 1700 концертів. Крім того,

колективи філармонії проводили виїзні концерти на селі – концерти на фермах, ремонтно-тракторних майстернях, клубах сільської місцевості (в зимовий час), на польових станах, в тракторних бригадах для буряководів (літом).

Починаючи з середини 80-х років ХХ століття, у краї спостерігається поживлення національної свідомості. Горбачовська «перебудова», що розпочалася в Радянському Союзі з 1985 року, сприяла лібералізації політичного режиму, можливості відкриття заборонених тем. «Поширюється незвична для західного світогляду і напрочуд плідна та естетично повноцінна, на противагу до соціалістичного реалізму, художня тенденція, як «нова фольклорна хвиля, яка примирює традиційне і відверто новаторське художнє світобачення, об'єднує архаїчні фольклорні поспівки і обрядові мелодії» [14, с. 28]. З метою відродження української національної культури, інструментальної музики західного регіону України активно працюють професійні колективи Тернопільської обласної філармонії. До них належать вокально-інструментальні ансамблі «Дністер», «Збруч», ансамбль народної музики «Візерунок». Провідним колективом філармонії є молодіжний ансамбль танцю «Надзбручанка», репертуар якого базується на таких місцевих народних танцях, як «Копіруші», «Вихилиси», «Чабанах», «Подоланочці», «Надзбучанському весіллі». Значну роботу з пропаганди української народної пісні, відновлення обрядових, стрілецьких та пісень УПА в Тернопільській області та за її межами проводив фольклорний ансамбль «Медобори».

У період, що припадає на час розпаду Радянського Союзу й існування незалежної України – 90-і роки ХХ століття, відбувається національне відродження. Так, у 1991 році за незалежність України проголосували 98,57% усіх мешканців Тернопільської області. У цей час в краї розпочинають діяльність національні та молодіжні організації «Вертеп», «Ноосфера», «Тернове поле», які організують різноманітні походи та акції, спрямовані на патріотичне виховання українців. Національні сили починають відкрито використовувати раніше заборонену національну символіку, у місцевій пресі висвітлюється історія краю. У період національного відродження в області в нових умовах розвивається духовне і релігійне життя. Разом з відродженням церковного життя відроджується і духовний спів – церковна музика стає набутком репертуару світських хорів, які її репродукують у сценічному варіанті як в концертах, так і на різного роду фестивалях музичних колективів. Зокрема, студентський хор музичного училища ім. С. Крушельницької, студентський хор Тернопільського педагогічного університету ім. В. Гнатюка, дитячий хор «Зоринка», камерний хор обласної філармонії. Вокально-хоровим колективам Тернопільщини стали доступні твори українських композиторів, які були заборонені для виконання у радянські часи, зокрема духовна музика М. Лентовича, стрілецькі пісні Р. Купчинського, М. Гайворонського, Л. Лепкого, хорова музика Д. Січинського, В. Барвінського, М. Вериківського, Б. Кудрика, О. Нижанківського.

У проведенні мистецьких заходів, фестивалів, конкурсів виявляється сімейна, духовна та патріотична тематика. Традиційними в області стали проведення свят – «Купальські вогні» у Буцацькому районі, «Родинне перевесло» для сімейно-вокальних колективів у Бережанському районі, фестиваль Християнської духовної музики та пісень «Хай пісня різдвяна усіх нас єднає», конкурс козацької та стрілецької пісні «За Україну, за її волю» у Заліщицькому районі, фестиваль стрілецької пісні «Стрілецька слава» у Зборівському районі.

Значного поширення й громадського визнання на початку ХХІ століття на Тернопільщині набула українська повстанська пісня. З цього приводу традиційний всеукраїнський фестиваль-конкурс козацької пісні «Байда», що проходить в регіоні, підтримується Указом Президента України від 15 листопада 2001 року № 1092/ 2001 «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 роки». Крім того, щорічно проводяться всеукраїнський фестиваль-конкурс стрілецької та повстанської пісні «Дзвони Лисоні», міжобласний фестиваль «Забуттям не заростає честь і слава козаків», районний фестиваль стрілецької та повстанської пісні «На хвилях Корси», фестиваль стрілецької пісні, присвячений пам'яті Романа Купчинського «Стрілецька слава».

Всеукраїнський фестиваль лемківської культури «Дзвони Лемківщини» є одним з найбільш популярних фольклорних мистецьких форумів, що проходять на Тернопільщині. Фестиваль проводиться Всеукраїнським товариством «Лемківщина», управлінням культури

Тернопільської обласної державної адміністрації, Тернопільським обласним методичним центром народної творчості за підтримки Міністерства культури України та громадських організацій.

Метою фестивалю є збереження та пропагування лемківської культури, налагодження та розширення зв'язків між аматорськими колективами. Це пов'язано з історичною долею лемків на Тернопільщині. Внаслідок Угоди між Урядом УРСР і Польським комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 року з Північної Лемківщини було депортовано близько чотирьохсот вісімдесяти чотирьох тисяч осіб і розсіяно в областях України, з яких сто сімдесят чотири тисячі лемків опинилися на Тернопільщині. Впродовж років лемки, їх діти, внуки й правнуки зберегли пам'ять та любов до своєї історичної батьківщини. Вони мають свою відмінну говірку, духовну й матеріальну культуру, одяг, традиції та обряди. Багате й народне мистецтво, зокрема пісня і музика.

Останнім часом з метою популяризації духовного співу в Тернополі проводяться Відкритий Європейський фестиваль-конкурс духовної пісні «Я там, де є благословіння», у якому, крім українських хорових колективів, ансамблів та виконавців беруть участь гості з Польщі та Грузії; «Концерт духовної пісні» за участю сучасних виконавців Світлани Копилової, Василя Жданкіна та Андрія Семенка, який проходить у приміщенні Концертного залу обласної філармонії; творчий вечір, присвячений презентації книги поета та композитора Григорія Курцеби «Божественна літургія». Духовні пісні з книги «Тебе оспівуєм», «Достойно є», «Святий Боже», «Алілуя» виконували хор церкви Непорочного зачаття Діви Марії «Благовіст» із Чорткова та камерний хор міського будинку вчителя з Івано-Франківська.

Крім того, Тернопільщину прославили в Україні та за її межами народні артисти України Іво Бобул, Любов Ізотова, заслужені артисти України Любов та Віктор Анісімови, Григорій Котко, Олег Марцинківський, Микола Вороняк, Леонід Корженевський, Ярослав Лемішка, Адріана Онуфрійчук.

Таким чином, концертне життя Тернопільщини другої половини ХХ – початку ХХІ століття представлене діяльністю аматорських музичних колективів, які відігравали важливу роль у національному відродженні, збереженні українських національних традицій. Можна зауважити, що Тернопільщина історично, починаючи з післявоєнного періоду, незважаючи на зовнішні радянські ідеологічні штампи, залишалася вірною збереженню національних традицій, українського патріотичного духу. Саме цей факт сприяв збагаченню репертуару музичних колективів, який спрямований передусім на пропаганду кращих зразків української національної культури – української пісні, народного інструментарію, місцевого фольклору – колядок, щедрівок, обробок українських народних пісень, поширення патріотичної тематики – козацьких, стрілецьких, повстанських пісень, духовної та світської музики українських композиторів-класиків, а також пісень композиторів Тернопільщини. Організаційними формами концертного життя Тернопільщини були традиційні проведення мистецьких конкурсів, фестивалів, творчих звітів, оглядів, тематичних концертів, сольних й ансамблевих виступів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрій О. Розквіт народного мистецтва / О.Багрій // Вільне життя. – 1950. – 29 грудня.
2. Бермес І. Хорове життя Дрогобиччини першої половини ХХ століття в контексті духовного розвитку Галичини: автореф. дис.... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / І. Бермес. – Київ, 2006. – 16 с.
3. Виннічек М. Плекаємо таланти, утверджуємо традиції / М. Виннічек // Свобода. – 2007. – 9 червня. – С. 4.
4. Гайда В. Попри всі негаразди, мистецьке життя в Тернополі має великі перспективи / В. Гайда, Д. Шайнога. – Тернопілля – 96. Регіональний річник. – Тернопіль, 1997. – С. 554-555.
5. До 15-річчя кафедри вокально-хорових дисциплін. Інститут мистецтв. ТНПУ. – Тернопіль, 2008.

6. Дудик Р. Хорова культура Прикарпаття кінця XIX – першої третини XX століття: автореф. дис.... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Р. Дудик. – Київ, 2000. – 16 с.
7. Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. / М. Загайкевич – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 190 с.
8. Іздепська-Новіцька М. Аматорська хорова культура Західного Поділля (80-90 роки XX століття) / М. Іздепська-Новіцька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Вип. I. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 77–81.
9. Інформація про розвиток вокально-хорового жанру в Тернопільській області за 2002 рік. – Архівні матеріали Тернопільського обласного методичного центру народної творчості, б/н, арк.1-10.
10. Заморська Л. Музичне училище: досягнення і перспективи: розмова з директором Тернопільського музичного училища ім. С. Крушельницької М. Рудзінським / Л. Заморська // Соломія. – 2007. – №4. – С.3.
11. Костюк Н. Музична культура Західної України 20–30 років XX століття: ідеї поступу і розвиток національних традицій: дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01 – теорія та історія культури / Н. Костюк. – Київ, 1998 – 267 с.
12. Кройтор Ю. Понад півстоліття у культурі Тернопілля / Юліан Кройтор. – Тернопіль: «Тернограф», 2008. – 128 с.
13. Музична Тернопільщина: бібліогр. Показчик / [укл. В. Миськів, ред. Г. Жовтко, вступ. ст. О. Смоляка]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 288с.
14. Кияновська Л.О. Галицька музична культура XIX-XX ст.: навчальний посібник для ВНЗів / Л. Кияновська. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 420с.
15. Лемішка Я. Аматорське вокальне мистецтво Тернопільщини кінця XIX – першої половини XX століття / Я. Лемішка. – Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Вип. II. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 8–14.
16. Носов Л. Музична самодіяльність України / Л. Носов. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 94-95.
17. Росул Т. І. Музичне життя Закарпаття 20-30 років XX століття: дис.... канд. мистецтвознавства.: 17.00.01 – теорія та історія культури / Т.І. Росул. – Київ, 2003. – 218 с.
18. Черепанин М. В. Музична культура Галичини другої половини XIX – першої половини XX століття: дис.... д-ра мистецтвозн.: 17.00.01 – теорія та історія культури / М. В. Черепанин. – К., 1998. – 389 с.
19. Шергей Г. Культуру треба відроджувати, як би складно не було / Г. Шергей // Вільне життя. – 2007. – №53 – 4 липня. С.5.
20. Шуль-Бевська І. Діяльність аматорських хорових колективів у Західному Поділлі (кінець XIX – перша третина XX століття) / І. Шуль-Бевська. – Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Вип. II. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – С. 7–13.
21. Шиманський П. Музичне життя Волині 20-30-х років XX століття: автореф. дис.... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / П. Шиманський. – Київ, 1999. – 16 с.